

(1801-1803 рр.) у стилі високого класицизму. В.В.Тимофієнко реконструював загальний вигляд будинку в комплексі з корпусами торговельних рядів, а Віктор Вечерський описав: «Це була прямокутна в плані симетрична двоповерхова будівля з масивною вежею над центральною частиною. Головний і тильний фасади були цілком тотожними. По осі був арковий наскрізний прохід. Перший поверх займали торговельні приміщення, оперезані рустованою аркадою. На другому поверсі містилися службові приміщення Миської Думи й суду, зал засідань, кімнати Магістрату й кімната-сейф миської скарбниці. У триярусній вежі, увінчаній сферичною банею, також містилися службові приміщення. Головними акцентами поздовжніх фасадів були шестиколонні портики іонічного ордера, поставлені на аркади й увінчані трикутними фронтонами. Причілки будівлі були вирішені колонними лоджіями, також на аркадах, але без фронтонів» [18].

До кінця не з'ясована дата закінчення роботи А.І.Карташевського на посадах губернського архітектора Чернігівської та Полтавської губерній. Рапорт за його підписом на посаді полтавського губернського архітектора, який зберігається серед документів Державного архіву Полтавської області, датується 19 березнем 1827 р. У рапорті йде мова про обстеження місця розташування і ґрунту для побудови нової кам'яної на заміну старої дерев'яної Іоакимівської церкви. Церква мала будуватися у маєтку Андріївці Гадяцького повіту коштами господині Варвари Олексіївни Репніної [19].

Таким чином, ми можемо стверджувати, що за тридцятирічний період перебування на посаді чернігівського та полтавського губернського архітектора А.І.Карташевський змінив облік міст і містечок Чернігівщини та Полтавщини завдяки регулярному розплануванню та стилістично цілісній забудові.

Посилання

1. Карнабед А. Талановитий зодчий / А. Карнабед // Комсомолец Чернігівщини. – 1962. – 12 серпня. – С. 3.
2. Карнабед А. Чи бути Чернігову туристичною Меккою? // Відлуння віків. – 2004. – № 1 – С. 26-30; Карнабед А. Головному лікарняному комплексу Півночі Лівобережжя України двісті років // Відлуння віків. – 2004 – № 2. – С. 102-105; Морозов О. Миський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 61-64; Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Греки в Ніжині. Вип. 2. – Ніжин, 2000. – С. 159-180; Самойленко С. Відомі архітектори XVIII ст. – будівничі Ніжина // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України № 1: Історико-культурологічний збірник. Випуск 4-5 (7-8) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – Ніжин, 2007. – С. 126-133; Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2002. – С. 117, 119, 157, 207.
3. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. – К., 1999. – С. 174-175.
4. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 57.
5. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини

України. – К., 2002. – С. 117.

6. Там само. – С. 119.

7. Карнабед А. Головному лікарняному комплексу Півночі Лівобережжя України двісті років // Відлуння віків. – 2004. – № 2. – С. 102.

8. Тимофієнко В. Вказана праця. – С. 174-175.

9. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 100, 15 арк.

10. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 240, 4 арк.

11. Тимофієнко В. Вказана праця. – С. 174-175.

12. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, спр. За 1799-1811 рр.

13. ДАЧО, ф. 179, оп. 1-а, од. зб. 197, 35 арк., арк. 1, 5.

14. ЦДІА у СПб, ф. 1488, оп. 4, спр. 986 / Цит. за: Морозов О. Миський магістрат – невід'ємна частина історичного ландшафту Ніжина // Відлуння віків. – 2004. – № 1. – С. 64.

15. Вечерський В.В. Вказана праця. – С. 157.

16. Самойленко С. Відомі архітектори XVIII ст. – будівничі Ніжина // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії № 4: Ніжин окупаційної доби (до 65-річчя звільнення міста від нацистів). Пам'яткознавство північного регіону України № 1: Історико-культурологічний збірник. Випуск 4-5 (7-8) / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПІК. – Ніжин, 2007. – С. 126-133, 131.

17. Морозов О. Грецькі храми в Ніжині // Греки в Ніжині. Вип. 2. – Ніжин, 2000. – С. 159-180.

18. Вечерський В.В. Вказана праця. – С. 207-208.

19. ДАПО, ф. 83, оп. 3 од. зб. 80, арк. 5.

Список скорочень

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

ДАПО – Державний архів Полтавської області

ЦДІА у СПб – Центральний державний історичний архів у Санкт-Петербурзі

Шушкіна Ю.А.
Національний заповідник
«Глухів»

ТРЬОХ-АНАСТАСІЇВСЬКА ЦЕРКВА – ПЕРЛИНА ГЛУХІВСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ

Упродовж 1708-1782 років Глухів був столицею Гетьманщини і Лівобережної України, центром розвитку культури та зодчества. У місті працювали видатні архітектори XVII-XVIII ст., витвори яких прикрасили гетьманську столицю. Незважаючи на руйнування, у Глухові збереглися чотири пам'ятки українського церковного будівництва.

Наймасивнішою архітектурною домінантою історичного центру Глухова є Трьох-Анастасіївська церква. Своїм виникненням вона завдячує родині гетьмана І.Скоропадського, а сучасним виглядом – родині відомих цукрозаводчиків Терещенків.

Вперше муровану Анастасіївську церкву збудували у південно-східній частині загальноміської фортеці у 1717 р. на кошти гетьманши Скоропадської: «Вблизи дома своего, в городе Глухове, Анастасия Марковна Скоропадская устроила большую богадельню для призрения больных и неимущих,

*Гетьманська Анастасіївська церква
після перебудови 1816 р.*

и при них на том месте, где до того находился деревянный храм Воскресения Христова, она основала каменную церковь» [1, 4]. За переказами гетьманша, не знаючи напевно, на честь якої з трьох шанованих православною церквою святих Анастасій надане їй ім'я, вирішила освятити збудований храм на честь всіх трьох Анастасій. При Скоропадських Анастасіївська церква була домовою, до того ж здійснювали богослужіння у ній та були її настоятелями «войсковые капеланы», тобто головні військові священики Малоросії [1, 4].

Упродовж XVIII ст. земля, на якій розташовувалась церква, була власністю родини Скоропадських. У нащадків гетьмана зберігались «грамоты Императора Петра Великого 1718 года и Императрицы Елизаветы Петровны 1744 года на земельные владения старой Анастасиевской церкви, а также универсал гетмана, графа Разумовского, 1751 года на тот же предмет» [1, 4].

План першозбудованого храму Скоропадської нагадував древній християнський «baptisterium» (хрестильню). Обробка ж стін та інших частин церкви була традиційною для південноросійської архітектури.

Церква потерпала від пожеж 1748 р. та 1784 р., але обидва рази відновлювалась.

За наказом Сенату у 1782 р. на Лівобережну Україну розповсюдився адміністративний устрій Росії, і Глухів, втративши статус столиці, на правах повітового міста увійшов до складу Новгород-Сіверського намісництва. Після пожежі 1784 р. за наказом Катерини II будівлі міста, які найбільше

*Трьох-Анастасіївська церква (1893 р.)
Сучасний вигляд*

постраждали від стихії, не відновлювались, а розбирались на цеглу, яка використовувалась для зведення нових споруд. Були надані кошти на добудову Троїцького собору; руїни ж Михайлівського храму, церков дівочого монастиря знищили, щоб ліквідувати навіть згадки про автономію України. Ці храми, хоча були суто церковними будівлями, уособлювали дух українського самостійництва, бо відображали мистецькі уподобання козацтва – наймогутнішої на той час суспільної сили. Таким чином у першій половині XIX ст. поступово занепада і колишня гетьманська Анастасіївська церква. У 1816 р. вона була перебудована на двоповерхову з прибудовою та дзвіницею. У цьому ж році на другому поверсі храму, віддаючи данину попередній церкві Воскресіння Христова, був улаштований однойменний приділ. Згодом парафію Анастасіївської церкви, яка стала найбільшньою у місті, приєднали до Троїцького собору, а храм фактично закрили.

У 1846 р. глухівський купець Артемія Якович Терещенко вніс на утримання церкви 4 тис. карбованців і служба в ньому відновилась. Добровинця обрали церковним старостою, а у 1872 р. з правого боку головного корпусу храму його коштом був улаштований додатковий приділ

на честь святого Артемія. У звіті контори Артемія Яковича у Глухові за 1872-1873 рр. зазначалося: «На устройство нового придела и починку иконостаса Анастасиевской церкви израсходовано 6146 руб.» [2, 56]. У такому вигляді церква залишалась до 1897 р.

У 1877 р. Артемій Якович помер. Його поховали біля церкви, а пізніше, у 1882 р., тут знайшла спочин і його дружина Єфросинія Григорівна.

На початку 1884 р. брати Микола та Федір Терещенки звернулись до Чернігівської Духовної консисторії за дозволом на спорудження нового Трьох-Анастасіївського храму-усипальниці. У свою чергу консисторія звернулася із тим же проханням, додаючи проект побудови храму, до Чернігівського губернського правління. Автором проекту був відомий академік архітектури із Санкт-Петербургу Андрій Леонтійович Гун. 24 березня 1884 р. «совещательное присутствие» будівельного відділу Чернігівського губернського правління затвердило проект побудови нової кам'яної церкви у Глухові і зазначило, що «он составлен по всем правилам строительного искусства и архитектуры» [3]. Проект затвердили губернатор князь Шаховський, губернський інженер Савицький, губернський архітектор Фесолоницький.

Землю під Трьох-Анастасіївський храм глухівські меценати – брати Микола, Федір та Семен Терещенки придбали у міщанина Цветухновського. Вона межувала з церковним будинком, у якому розміщувалося Духовне управління. Згодом його передали у користування диякону Андрію Павловичу Довгополому. Пізніше родина Терещенків для розширення ділянки під будівництво храму викупила частину землі, що знаходилась поруч у дворянина Богдановича та міщанки Семеникової, але не без перешкод. Між Терещенками та Матроною Дмитрівною Семениковою виникли земельні тяжби. У жовтні 1884 р. «женой глуховского мещанина» було надане «прошение» до Глухівського Повітового Поліцейського Управління «о нарушении Строительного Устава при постройке церкви». Але рік потому тяжби припинились, бо, як зазначено у заяві позивачки від 24 квітня 1885 р., «в настоящее время гг. Терещенки усадьбу у меня купили, а по этому имею честь заявить Полицейскому Управлению, что дело, заведенное по сему предмету, прошу прекратить» [4].

За наказом Чернігівського губернського правління наглядати за будівництвом храму міг тільки архітектор з атестатом, який підтверджував його кваліфікацію. Таким став Вільгельм-Герріх Ганке. Господарчою частиною займався керуючий справами Терещенків – статський радник П.В.Бек.

Підмурки нового храму заклали 2 травня 1884 р. Він будувався та опоряджувався протягом дев'яти років. Всі витрати на будівництво, оздоблення і

облаштування церкви обійшлися фундаторам у 387221 крб. [2, 56].

Будівля зведена з місцевої цегли на вапняно-піщаному розчині. Підмурки цегляні, стіни потиньковані, вхідні двері дерев'яні, різьблені, підлога з квадратних плит сірого мармуру, дахи й бані по дерев'яних кроквах і кружалах укриті покрівельною крицею. Храм дуже пишно з великим смаком декоровано як ззовні, так і всередині. У зовнішньому декорі домінують вертикальні членування – лопатки, вузькі витягнуті вікна, півколонки, вертикальні профільовані гурти. Три входи акцентовані тамбурами-ганками з романо-візантійськими перспективними порталами й трикутними щипцями. В інтер'єрі велику цінність становлять розписи, виконані у 1892-1893 рр. під керівництвом та за особистою участю відомих художників братів Павла та Олександра Сведомських. Разом з ними працювали видатні художники В.Верещагін і Ф.Журавльов. Храм розписаний з широким застосуванням золотого тла й геометричних орнаментів подібно до розписів Володимирського собору у Києві. Розписи у верхній частині конхи головного вівтаря та західної стіни належать пензлеві Миколи Пимоненка. Іконостас із сірого полірованого мармуру виконаний за проектом іконописця Олександра Мурашка. Трьох-Анастасіївський храм вирішено в архітектурних формах неовізантійського стилю, дуже поширеного в Російській імперії у другій половині XIX ст. [5, 352]. Він масивний, кубічний, пятибанный, тринефний, чотиристовпний, з трьома апсидами і просторим підвалом, що використовувався для господарчих потреб, зокрема й для влаштування повітряного опалення. За легендою, від родового особняка Терещенків до нижнього ярусу храму, де знаходиться їх родинна усипальниця, вів підземний хід, зруйнований під час будівництва водопроводу. Але дослідженнями не вдалося підтвердити або спростувати цей факт, бо поки що не знайдено ніяких доказів існування таємничого переходу.

Завершення будівництва та освячення нового Трьох-Анастасіївського храму-усипальниці відбулось у 1893 р. На місці старої церкви звели храм-каплицю. Є версія, що нащадки «храмосоздательницы, гетьманши Скоропадской, отделили и разобрали двухэтажный корпус пристройки 1816 года, одноэтажный придел 1872 года, а также колокольню, оставив лишь склеп и первоначальный алтарь во имя св. Анастасии, с целью обратить их в часовню, которая бы служила памятником о их предках» [1, 4]. Але це малоімовірно, бо існує підтверджений неспростовний факт, що 21 травня 1894 р. брати Терещенки звернулись до Святішого Синоду із проханням знести стару гетьманську церкву «как оставшуюся вследствие своей ветхости без всякого

*Каплиця на місці старої Анастасіївської церкви.
Зруйнована у 1960-х роках*

употребления» [5, 350]. До Глухова були направлені професори Петро Лошкар'єв та Микола Петров, які зробили висновки, що «предназначенная к упразднению старая Трёх-Анастасиевская церковь со стороны зодчества не представляет собой ничего особенно замечательного...» [5, 350]. Стару церкву розібрали протягом 1894-1897 рр., а на залишеній частині головного вівтаря упродовж 1901-1902 рр. за наказом Миколи Терещенка збудували новий храм-каплицю.

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського зберігається фото початку 30-х років ХХ ст. із зображенням каплиці біля Трьох-Анастасіївського храму у стилі козацького бароко. З нещодавно знайдених планів земельної ділянки та будівель Анастасіївської церкви 1947 р. стало відомо, що висота каплиці сягала восьми метрів. У плані вона мала шестикутний обрис. Кожна деталь екстер'єру невеличкого храму була підпорядкована загальному архітектурному задуму, що мав виключні пропорції стрункої башти, витонченість деталей оздоблення, серед чого домінували криволінійність, ошатність і ускладненість декоративних надкарнизних люкарн, які увінчували шестигранну баню, наріжні півколони, профільовані карнизи, лучкові та

припідняті віконні проїми, вишуканий портал, прикрашений розкішним декором. Ця архітектурна споруда, що гармонійно завершувалась гранчастою маківкою із золоченою кулею для кріплення хреста, доповнювала архітектурний ансамбль Трьох-Анастасіївської церкви, але, на жаль, не витримала часів «воинствующего атеизма» і була знищена у 1960-х роках [6].

Після освячення церкви останки Артемія Терещенка і його дружини Єфросинії були перенесені до родинної усипальниці, розташованої у першому ярусі храму. Крім батьків в ньому були поховані Федір Артемович (1894 р.), дружина Миколи Артемовича – Пелагея Георгіївна (1897 р.) і сам Микола Артемович (1903 р.). У 2003 р. під час дослідження усипальниці завідувачем науково-дослідного відділу заповідника Ю.О.Коваленком був знайдений саркофаг із останками Миколи Артемовича Терещенка. Таким чином була спростована інформація про знищення останків родини Терещенків у післяреволюційний період. Виявилось, що поховальні камери сплановані в один ряд у центральній частині усипальниці і знаходяться під підлогою, вкритою квадратними плитками із сірого мармуру. Тут же, на думку дослідника, існує ціла галерея склепів, які не були використані за призначенням й залишилися порожніми [7, 110]. Наразі нижній ярус використовується як тепла церква: в апсиді влаштовано та освячено вівтар, встановлено дерев'яний іконостас. Взимку тут проводять служби, бо після подій Великої Вітчизняної війни, які призвели до певних технічних втрат, у верхньому храмі була порушена система пічного опалення.

У 1943 р. був зруйнований центральний купол церкви. Богослужіння відбувалися у «підземеллі» аж до початку 1950-х років. Лише навесні 1951 р. над пошкодженою банею зробили звичайну дерев'яну стелю. Цього року Великдень святкували у верхньому храмі. Такий вигляд церква мала ще кілька десятиліть [8, 115].

З акту технічного огляду від 1957 р. відомо, що храм на той час знаходився у задовільному стані, але «стропила, обрешетки деревянные, кровля железная и трубы – всё нуждается в текущем ремонте; внешний декор в отдельных местах требует ремонта после осколочных, пулевых и снарядных пробоин; требуется в восстановлении стеновая роспись; требуют капитального ремонта двери, ступени, наличники и карнизы, штукатурка, ограда, ворота, калитки металлические на кирпичном фундаменте». Щоб зберегти пам'ятник, користувачу була поставлена вимога виконати ремонтні роботи упродовж 1956-1965 рр. [9].

Достеменно невідомо, як проходила відбудова церкви, але 1950-ми роками датується розпис «Свята Трійця» у центральній бані. За спогадами старожилів, її первісно прикрашали лише зображення небесних

сил, а у повоєнні роки з'явилося зоряне небо [8, 115]. При відбудові куполу попередній еліпсоїдний було замінено приплюснутим сферичним. У 1983 р. під час ремонту на банях було встановлено нові хрести, які зроблені у католицьких т. з. кардинальських формах.

Трьох-Анастасіївська церква є однією з найвидатніших в Україні комплексних пам'яток архітектури й монументального мистецтва доби історизму. Вона внесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України як пам'ятка національного значення.

Посилання

1. Райлян П. Старая Анастасиевская церковь в городе Глухове Черниговской губернии. // Соборный майдан. – 2004. – № 5.
2. Жукова С.П. До питання про благодійну діяльність Терещенків у Глухові // Збереження історико-культурних надбань Глухівщини (Матеріали другої науково-практичної конференції 17 квітня 2003 р.). – Глухів, 2003.
3. Храм Святых Трёх Анастасий в Глухове. Фотокнига. – К., 2005.
4. ДАЧО, ф 127, оп. 9, спр. 672, с. 33.
5. Вечерський В.В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. – К., 2005.
6. Шишкіна Ю.А. Втрачена каплиця // Соборний майдан. – 2008. – № 6.
7. Коваленко Ю.О. Поховання М.А.Терещенко у Трьох-Анастасіївській церкві у м.Глухові // Збереження історико-культурних надбань Сіверщини (Матеріали третьої науково-практичної конференції 16 квітня 2004 р.). – Глухів, 2004.
8. Пуцко В.Г. Анастасіївська церква у Глухові // Історико-культурні надбання Сіверщини у контексті історії України (Матеріали п'ятої науково-практичної конференції 18-19 травня 2006 р.). – Глухів, 2006.
9. Фонди Національного заповідника «Глухів».

Терлецький В.В.
м.Шостка, краєзнавець

СІВЕРЯНИ – ДОСЛІДНИКИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ П.О.КУЛІША

З-поміж осіб, які вивчали і доносили до читачів сторінки життя П.О.Куліша, оцінювали його творчу спадщину, певна річ, не могло не бути вихідців із малої батьківщини письменника, або тих, хто найтіснішим чином були пов'язані з цим краєм – Сіверщиною, зокрема з Глухівським і Новгород-Сіверським повітами Чернігівської губернії. Вони були глибоко переконані у правдивості, пророчистості поетичних рядків Куліша:

*Не забудеш мене, поки віку твого, моя нене
Україно,*

*Поки мова твоя голосна у піснях, як срібло
чисте дзвенить.*

*На що глянеш, усюди згадаєш твого бідолашного
сина,*

*Туподумство людське моя нене, від тебе його не
заслонить [1].*

І заради цього сіверяни (С.І.Пономарьов, І.П.Славницький, М.В.Шугуров, В.П.Науменко, І.С.Абрамов, Д.І.Дорошенко, О.П.Оглоблин, Д.С.Каменецький) в міру своїх сил і можливостей робили святу справу, доносячи до найширших кіл земляків пам'ять про славного сина України.

За хронологією першим у цій когорті слід згадати конотопчанина, історика літератури, бібліографа Степана Івановича Пономарьова (1828-1913), який дописи до журналу «Киевская старина» інколи підписував псевдонімами «земляк із Глухова», «земляк из-под Глухова». У словнику «Земляки (Достопамятные уроженцы Черниговской земли), який Пономарьов готував протягом тривалого часу (вперше опублікований у «Черниговских епархиальных известиях», 1898, № 14), він, певна річ, не міг не назвати прізвище П.О.Куліша.

...Коли Пантелеймон Олександрович в «Записках о жизни Н.В.Гоголя», пославшись на розповідь одного із ніжинських учнів, згадав про журнал «Звезда», який видавався в гімназії, то С.Пономарьов висловив припущення (стаття «Нежинский журнал Н.В.Гоголя» // Киевская старина. – 1884 – № 5), що письменник-біограф Гоголя обмовився. На його думку, мова мала йти не про журнал «Звезда», а про «Метеор». Однак дослідники ХХ ст. довели, що все ж таки помилився ... сам Пономарьов [2, 183].

Дослідникам життя і творчості П.О.Куліша відомий його листи до Івана Петровича Славницького (близько 1831 – не раніше 1898) від 5 та 16 серпня 1849 р. На першому листі, рукописна копія якого зберігається в Інституті рукопису ЦНБ ім.В.І.Вернадського НАН України, мається напис: «Отметка Славницкого карандашом: первое письмо ко мне, лично еще не знакомому. Я был гимназистом в предпоследнем классе, а он в ссылке, в Туле» [3, 564].

Згодом І.Славницький на прохання біографа Куліша В.Шенрока так описав початок їхнього знайомства: «Я очень желал познакомиться с ним... Раз понадобилось посоветоваться с ним по одному щекотливому для меня вопросу, и я, еще не выдав его лично, письмом просил его принять меня» [3, 565]. У тому першому листі Куліш зауважив, що «не на всякую услугу станет у меня великодушия», що «занят своими делами очень сильно», проте все ж запросив Славницького до себе на ранок.

Відтоді взаємини Куліша і Славницького підтримувались тривалий час. Коли Іван Петрович навчався в Медико-хірургічній академії (С-Петербург), то радив: «Простой народ в Малороссии хорош, но для этнографа, а не для медика». Певно, вже тоді виникла у Славницького